

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

TORDAY Emil életrajza/Biography of Emil TORDAY
(1875–1931, Budapest – London)

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.001

Dátum/Date: 2012. október/October 2.

Ezt az információt közlésre előkészítette

/This information prepared for publication by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

Torday Emil életrajza, 2012, **pp. 1–31. old.**, *AHU Matt*, No. 000.000.001,
<http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Az összeállítás kézírata az Afrikai Kutatási és Kiadási Program Archívumában

Kulcsszavak/Key words

Torday Emil életrajza, Torday Emil művei, Torday Emil afrikai utazásai,
Torday életrajzok bibliográfiája,

Biography of Emil Torday, works by Emil Torday, journeys of Emil Torday
in Africa, bibliography of Torday biographies

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS,
ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMEN-
TUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC
SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES,
COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/
writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikánisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

TORDAY EMIL ÉLETRAJZA
/BIOGRAPHY OF EMIL TORDAY
(1875–1931, Budapest – London)

(előkészületben/in preparation)

(Előzetes szerkesztői megjegyzés/preliminary editorial note: Torday Emil életének első 25 évéről (családja, szülei, iskolái, tartózkodásai, érdeklődési területei stb.) szinte semmit sem tudunk. További életének biográfiai megközelítéseiben is bizonyos ellentmondások tapasztalhatók. Megközelítőleg hiteles biográfiájának az elkészítése még jelentős mérvű anyaggyűjtést és további munkálatokat igényel. Itt közreadunk néhány elérhető életrajzot, illetve az ismertebb lexikális anyagok bibliográfiáját. /.....)
.....)

OXFORD DICTIONARY OF NATIONAL BIBLIOGRAPHY

Torday, Emil (1875–1931), *anthropologist* by John Mack

© Oxford University Press 2004–10 All rights reserved

Torday, Emil (1875–1931), anthropologist, was born in Budapest, Hungary, on 22 June 1875. His family were landowners, with estates in the town of Torda which subsequently, with boundary changes, became part of Romania. Little is known of his early life or his education, which he received in both Hungary and Germany. He was enrolled as a student at the University of Munich, but left without completing his degree and moved to Brussels where he worked for a time in a bank. Torday was an excellent linguist who learned to speak fifteen languages, eight of them African, and had already developed the engaging, maverick personality which became apparent in his later activities and in his more popular writing.

Torday's reputation rests largely on his experiences in equatorial Africa, where he travelled and worked almost continuously from 1900 to 1910. He first took up a colonial administrative post at Lake Mweru in the south-east of Congo Free State. He had few formal duties and spent his time learning local dialects and developing an interest in Luba culture. In 1904 his appointment came to an end and he voyaged back to Europe, but sought a way of returning to central Africa at the earliest opportunity. On a visit to London he met Thomas Athol Joyce, a curator at the British Museum, and formed an association with this institution which influenced his whole career. When he returned to the Belgian Congo—this time as an employee of the Compagnie du Kasai, and later when mounting his own expedition in 1907—he increasingly came to act as an agent of the British Museum. In this capacity he undertook ethnographic surveys of the people of the Kwango-Kwilu river basin

and of the Kasai, formed comprehensive ethnographic collections, and created photographic and phonographic records. Over 3000 objects collected by Torday are now in the British Museum collections.

The centre point of Torday's ethnographic work was his engagement with the Kuba peoples, and especially his relationship with the nyimi (king) Kot aPe (or Kwete in Torday's spelling). Always an advocate of indigenous views, Torday found in the Kuba a sophisticated kingdom with a sumptuous artistic tradition, and in Kot aPe an impressive ruler. Furthermore, the Kuba had a dynastic history which could be related to European chronologies: it was founded in the early seventeenth century, dated in oral tradition to a known passage of Halley's comet. In Congo, the very heart of Conrad's 'heart of darkness', Torday believed he had 'discovered' a kingdom on a parallel with European dynasties. 'Have the staff of police at the British Museum been doubled to keep out the publishers?', he wrote to enquire of Joyce (letter, 1909). Here was a culture to overthrow many western stereotypes.

When he returned to Europe in 1909 Torday began publicizing his expedition's achievements. He was awarded the imperial gold medal for science and art by the emperor of Austria in 1910. In 1913 he spent several months as a lecturer and curator in Philadelphia, but based himself mainly in London. A series of articles, monographs, and popular books appeared, of which the best-known was *On the Trail of the Bushongo* (1925). On 17 March 1910 Torday married Gaia Rose Macdonald (b. 1884/5), a Scotswoman, and had a daughter, Ursula (1912–1997), who subsequently became a romantic novelist under the pseudonym, among others, of Paula Allardyce. A medical career at the London Hospital was cut short by the outbreak of war, during which Torday engaged in relief work for prisoners of war. He subsequently continued as an anthropologist through his writing, his involvement with the International African Institute, the Royal Anthropological Institute, and Save the Children International. His last substantial work was another ethnographic survey, *Descriptive Sociology: African Races* (1930). Torday died in London on 9 May 1931 of heart failure, following an operation, at the French Hospital, Shaftesbury Avenue, close to the British Museum.

Torday's influence on subsequent anthropology has not been extensive. He held no formal position, and was not interested in big theories, like his contemporary and adversary Leo Frobenius. Yet the extent and value of his documentary work on the cultures of Congo remains a primary point of reference. An exhibition of his collection at the Museum of Mankind, London (part of the British Museum), in 1990 attracted new attention to his work. His photographic archive is divided between the latter depository and the Royal Anthropological Institute, which is the custodian of his manuscripts.

John Mack

Sources

J. Mack, *Emil Torday and the art of the Congo, 1900–1909* (1990); M. W. Hilton-Simpson, *Man*, 54 (1932), 48; 55 (1932), 48–49; B. Malinowski, *The Times* (14 May 1931); Lord Noel-Buxton, *The Times* (14 May 1931); ‘Torday, Emil’, *Biographie coloniale Belge* (1955), 4.883–5 · d. cert. · m. cert.

Archives

Museum of Mankind, London, photographs (anthropological) – Royal Anthropological Institute, London, anthropological notes, lectures, and papers – Royal Anthropological Institute, London, photographs (anthropological), MSS, MSS 192–198

Likenesses

photograph, repro. in Mack, *Emil Torday*, cover

© Oxford University Press 2004–10 All rights reserved

John Mack, ‘Torday, Emil (1875–1931)’, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, Sept 2004

[<http://www.oxforddnb.com/view/article/40723>, accessed

Emil Torday (1875–1931): doi:10.1093/ref:odnb/40723

Torday Emil (Bp., 1875. jún. 22. – London, 1931. máj. 9.): Afrika-utazó, néprajzi kutató. Isk.-it Bp.-en és Münchenben végezte. 1895-ben ment ki Belgiumba. 1900-ig Brüsszelben volt banktisztviselő. A belga állam szolgálatába lépett és Kongóba nevezték ki közigazgatási hivatalfőnöknek. 1900-tól 1904-ig az afrikai tavak vidékén, Katangában végzett kutatómunkát. 1905-től 1907-ig az angol Royal Anthropological Institute megbízásából folytatta kutatásait a Kongó déli mellékfolyóinak vidékén. 1907 – 09-ben a Kassai, Sankuru és Kwilu folyók mentén végzett antropológiai és nyelvészeti tanulmányokat, valamint néprajzi gyűjtést a British Museum részére. Nyolc afrikai nyelvet beszélt. Embertani és néprajzi megfigyelései úttörő jelentőségűek és a gyűjtött tárgyi anyag is páratlanul értékes. Egy 350 db-ból álló néprajzi gyűjteményt az MNM-nek is ajándékozott. Az afrikai éghajlat okozta betegségek aláásták egészségét. Az 1910-es évektől Londonban élt, a British Museumban dolgozott és több kötetben számolt be afrikai gyűjtőútjáról. – F. m. *The Congo Free State* (New York, 1908–09); *Land and Peoples of the Kassai Basin* (London, 1910); *Bolyongások Afrikában. Három utazás az egyenlítő vidékén* (Bp., 1923); *Afrikai emlékek. Egy Afrikakutató naplója* (Bp., 1924). – Irod. Halász Gyula: T. E. az afrikai balunda népek országában (*Földr. Közl. Bp.*, 1911; Halász Gyula: T. E. emlékezete (*A Földgömb*, 1932); Bendefy László: *Magyar utazók Afrikában* (Bp., 1934); Halász Gyula: *Öt világrész magyar vándorai* (Bp., 1936); Rockenbauer Pál: *Nagy magyar világjárók* (Népszabadság, 1963. nov. 17.). (Magyar Életrajzi Lexikon)

TORDAY EMIL (BP., 1875–LONDON, 1931)

néprajzkutató. Brüsszeli banktisztviselő volt 1900-ig, amikor a belga kormány megbízásából mint közigazgatási hivatalnok került Afrikába, az akkori Belga-Kongóba. Először Kinshasában telepedett meg, majd végigutazta a Kongó-medencét, elsősorban Katangát, egészen a Tanganyika-tóig, miközben érdeklődése egyre inkább a néprajzi kutatás felé fordult. 1905-ben visszatért Európába. Több cikke jelent meg angol folyóiratokban. A londoni Royal Anthropological Society már kutatóként küldte a Kongó déli vízgyűjtő területére, ahol több bantu nyelv ismeretében értékes anyagot gyűjtött a mbala, jaka, pende, bunda és csokve népeknél. 1907-ben megint Londonba ment, majd ugyanennek az évnek őszén a British Museum megbízásából újabb expedícióra indult a Kasai és a Sankuru folyók szögébe. Előbb a tetela törzseknél, majd az évszázadok óta ismert, de addig még nem kutatott kuba (busongo) királyságban végzett kiváló néprajzi gyűjtőmunkát. Hazafelé jövet végigjárta a lelék földjét, majd újra a mbala törzsekhez ment, végül a kongo nép területén keresztül érkezett a tengerpartra 1911-ben. A következő két évtizedet – megromlott egészsége miatt is – az írásnak szentelte. Kétkötetes monográfiája az afrikai néprajz egyik legfontosabb és legtöbbet idézett munkája. Kongói tárgygyűjtésének mintegy harmadrésze (kb. 450 tárgy) a bp.-i Néprajzi Múz. tulajdonában van. – F. m.: *Notes ethnographiques sur les peuples communément appelés Bakuba... Les Bushongo* (T. A. Joyce-szal együtt, Annales du Musée du Congo Belge, Bruxelles, 1910); *Camp and Tramp in African Wilds* (London, 1913); *Causeries Congolaises* (Bruxelles, 1925). – Irod.: Borsody-Bevilaqua Béla: *Régi magyar világjárók* (Bp., 1954).

(Magyar Néprajzi Lexikon)

TORDAY EMIL KUTATÓÚTJA
A KÖZÉP-AFRIKAI BELGA KONGÓ ÁLLAMBAN
(1900–1910)

Az üzleteit egész Európára, sőt az óceánon túlra is kiterjesztő Belga Bank az 1860-as évek óta Pesten is tartott fiókot. Az 1867-es kiegyezést követő gazdasági fellendülés idején hatalmas összegeket keresett a magyar szabadságharc utáni években tönkrement magyarországi nagybirtokok olcsó összevásárlásával és értékesítésével.

A Belga Bank pesti fiókjának volt szegény kishivatalnoka az a Torday Emil, a négerbarát tudós Afrika-kutató, akit utóbb szorgalma, tudása, hallatlan energiája tett méltán világhírűvé.

Torday Emilt (1875–1931), budapesti fiókintézetének húszéves hivatalnokát a Belga Bank igazgatósága 1895-ben hívta meg a belga fővárosban levő központjába.

Belgiumnak abban az időben már óriási gyarmatbirtoka volt Közép-Afrika nyugati partvidékén. A nyugati parttól a keleti tóvidékig nyúlik el a Kongó nevű óriási terület, mely 1885-ben, Torday Emil Brüsszelbe történt áthelyezése előtt tíz évvel lett belga gyarmat.

A Kongó állam nevét az óriási ívben északnak kanyarodó Kongó-folyótól kapta. Termékei értékesítésében a Belga Banknak volt oroszlánrésze.

A bank íróasztala mellett görnyedő kis termetű, törékeny alkatú ifjút rendkívüli módon vonzotta a távoli Afrika. Sokat olvasott a két világhírű Afrika-kutató, Livingstone és Stanley útjairól. A bankügyletek nem érdekelték, annál inkább Afrika, az őserdők világa.

Torday Emil huszonöt éves korára elérte, hogy a bank és a belga gyarmatügyi minisztérium bankszolgálati és közigazgatási megbízatással Kongóba küldte. Ez a küldetés lett a fiatal Torday első afrikai útja.

Hivatali munkája mellett azonnal néprajzi, földrajzi és nyelvtudományi gyűjtő- és kutatómunkához kezdett. A belga gyarmat területe a mai Magyarországnak tízszerese volt, de 1905-ben mindössze 9 millió néger és néhány ezer fehér lakta. Ekkor még fegyveres arab rabszolgakereskedők is garázdálkodtak itt, akik négervadászattal foglalkoztak. A „fekete árut” hosszú időn át a rabszolgatartó ázsiai emírségekben meg kánságokban és főleg Dél-Arábiában értékesítették. Torday, mint belga gyarmati tisztviselő, már ekkor igen sokat tett a rabszolgakereskedés visszafejlesztése ügyében.

„Kincses szigetet reméltem – írta utóbb egyik könyvében, mely, mint a többi, angolul és franciául jelent meg –, de dögletes mocsárvilágra találtam.” Mint minden európai ember, rövidesen ő is megkapta a gyilkos sárgalázat.

Torday Emil új képet rajzolt a négerről. Világhírűvé, lett angol és francia nyelvű könyveinek ezt a négerbarát vonalát emeli ki a róla és írásairól szóló külföldi irodalom, amelyet barátja, az 1946-ban elhunyt kiváló földrajzi író, Halász Gyula, Torday első életrajzírója ismertetett először magyarul.

Torday megrendítette a tudatlan és lusta négerről szóló hamis felfogást. Megírta, hogyan szerette meg a vagenya törzs hűséges, emberséges négereit. Csónakon, taszitó rúddal vergődött keresztül a Stanley-sellőkön. A sellők fellett partra szállt. Kedve kerekedett rá, hogy csónakon levitesse magát az izgalmas víziúton a nagyszerű vagenya evezősökkel.

„Életem legdicsőbb pillanatait éltem át – írja. – Szívemben csodálat ébredt ezek iránt a megvetett »vadak« iránt. Óriásokká nőttek a szememben. Ez a csodálat első lépcsőfoka a barátságoknak és a szeretetnek.”

Megszerette a feketéket, megértő barátjukká vált. Nekik szentelte életét. Számos könyvet írt róluk. Sorra cáfolja a négerekről elterjedt közkeletű tévedéseket. Egyik munkájában megvédi a négert az ostobaság vádja ellen. Kimutatja, hogy ahol jólétben él, és emberségesen bánnak vele, szellemi fogékonysága bámulatos.

„Az agyonkormányzott, kiuzsorázott néger úgynevezett »ostobasággal« – jegyzi meg – hasonlít ahhoz, ami bennünket lepne meg, ha valami ökölvívó bajnok állon csapna minket. Ilyen ökölcsapások érték ezt a népet. Elsősorban is megfosztották földjétől, és elhurcolták. Az afrikai ember nem világpolgár, gyökerei a szó szoros értelmében ahhoz a földhöz kötik, ahol apái sírja domborul. Ha kirántják ebből a talajból, az ősök szelleme nem talál rája. Hontalan bolyongásra kárhóztatja az idegen föld, hacsak kőhajításra van is falujától.”

A lustaság vádját is megdönti Torday. A feketék önfeláldozó ragaszkodásának csodás példáit jegyezte fel. Hetekig csónakon haladt felfelé a Kongó-folyamon. Ez az út aknáztá alá amúgy is gyöngye egészségét. Kaszongóból Torday szárazföldi úton ment tovább a Tanganyika-tóhoz. Valami rovarcsípésbe kevés híja, hogy bele nem pusztult. Manyema vidékén már nagy betegenszorongással vonszolta magát. Hetekig hordozta magában a halál csíráit, és néger legénye önfeláldozó segítségével érte el holtfáradtan a nagy afrikai tó partjait:

„Jó szerencsémre mellettem volt derék legényem, Makoba, s valahányszor elfogott a csüggedés, új erőt öntött belém biztató és vigasztaló szavával. Így vánszorogtam tovább megtörten a perzselő forrásokban... Csak egy vágyam volt: elterülni a földön, és fel nem kelni többet...”

Palában egészsége lassan visszatért.

„Homályosan dereng bennem, hogy jószágos kezek gyöngéden ágyba emeltek, és hosszú, édes álomba merültem... Azt álmodtam, szeretet és boldogság vesz körül, és hogy ez a szeretet és boldogság nem álom, hanem való: érinthető, tapintható, dédelgető valóság.”

A gondos ápolás megmentette életét. A Meru-tó vidékén másodszor is megtámadta a betegség. Hónapokig élet-halál közt lebegett.

„Már a koporsómat is megcsináltatták. Amikor átestem a válságon, újból kellett járni tanulnom. A kegyelet vezette lépteimet. Ifjúkorom hőségnek, Livingstone-nak lába nyomán jártam. Livingstone a Tanganyika déli partján jártában térképére rárajzolt bizonyos Akalonga-fokot. Amikor a határ kitűzésére került sor a brit birtokok és a Kongó állam közt, a határjelölők erről a helyről akartak kiindulni. Keresték, kutatták a fokot, nem találták.”

Ezt az elveszett fokot igyekezett felkutatni a magyar utazó. Egy öreg négerrel találkozott, az még emlékezett rá. Elvezette egy kis hegy lábához. A parttól néhány száz lépésre, a hegyoldalban világosan látható volt a tó egykori szintjének vonala.

A tavak vidékéről Torday 1904-ben szárazföldi úton vándorolt Lussembóba, a Szankuru-folyó melletti városba. Onnan gőzhajón jutott el – megszakításokkal – a Kongó torkolatához, és belga hajón tért vissza Belgiumba.

Második útjára az angol embertani intézet 1905 tavaszán küldte el a Kongó déli mellékfolyóinak vidékére. Erről az útról 1907-ben tért vissza Angliába. Ősszel a londoni British Museum megbízásából indult ismét Afrikába, az angol Hilton-Simpson világutazó társaságában, aki Tordayt így jellemezte egyik könyvében:

„Sokan kérdezik tőlem, milyen úton-módon ismerkedtünk meg a néptörzsek szokásaival. Elmondom, hogy végezte kutatásait Torday Emil. Először is sohasem fogadott el semmit abból, amit fehér embertől hallott, csak azt jegyezte fel, amit a néptől magától hallott. Másodszor: mindig olyan embereket választott ki, akik lehető keveset érintkeztek európaiakkal, és érintetlenül megőrizték eredeti sajátságait. Igen gyakran a törzsfők voltak a forrásai. Harmadszor: nyolc afrikai nyelvet értett és beszélt derekasan. Nem szorult rá a tolmácsok tökéletlen szolgálatára, hanem a nép között jártábankeltében tömérdek adatot szedegetett össze, észrevétlenül kihallgatta a bennszülöttek beszélgetését, feljegyezte mondáikat és meséiket. Aki Afrikában komoly néprajzi kutatásokat akar végezni, múlhatatlanul kell, hogy ismerje a törzsek igazi nyelvét. Torday ilyen ember volt. Hosszú időn át tanulmányozta a négerek életét, szerette őket, és mélyen bepillantott jellemükbe. A négerrek bizalmukba fogadták, népszerű volt. Biztonságban járt olyan helyeken, ahol a kevésbé tapasztalt utazó életével lakolt volna.”

Tordayt harmadik útján egy orrszarvú (rinocérosz) nyomorékká taposta. Holtáig mankóval járt. Halála híre 1931 májusában érkezett meg budai rokonaihoz.

Bolyongások Afrikában. Három utazás az egyenlítő vidékén címmel jelent meg magyarul egyik írása. Ebből a „Hogy bánjunk a bennszülöttel? – A feketék jelleméről” című fejezetet közöljük.

„Hiúság nélkül mondhatom, mindig szerencsés voltam a bennszülöttekkel való dolgaimban. Ezt a jó szerencsét egyedül és csakis annak köszönhettem, hogy tiszteltem szokásaikat. Tanulmányoznunk kell az embert, ha meg akarjuk érteni, és meg kell értenünk, ha vezetni akarjuk. A józan ész törvénye parancsolja, hogy az európai, aki nálánál tízezerszer nagyobb embertömegek irányítására vállalkozik Afrikában, belemélyedjen a feketék lelkületének, szokásainak és előítéleteinek tanulmányozásába. Ha nem így cselekszik, múlhatatlanul kudarcot vall.

Hallottam egy európairól, aki, mikor szolgálkat fogadott, szerződésileg kikötötte, hogy emberei nyírják rövidre a hajukat. Valószínűleg tisztaság okából követelte ezt tőlük. Jó fiú volt, és esze ágában sem volt, hogy megbántsa a feketék érzelmeit. Azok engedelmeskedtek is, de attól a naptól fog-

va népszerűtlensége meg volt pecsételve a bennszülöttek körében. Három évet töltött a Kvilu vidékén, de az ellenszenv mindvégig nem enyhült meg irányában. És mindez csupán azért, mert lenyíratta a haját szolgálinak. A bennszülöttek szemében ez lealázó.

Ha valaki végleg el akarja játszani a bennszülöttek bizalmát, legbiztosabb mód: gúnyt űzni vallási szertartásaikból és varázslataikból. Ez a cselekedet felháborítja a papot vagy varázslót, és ennek a haragja ellene zúdíttja a népet...

Másfelől meg, aki apróra ismeri a bennszülöttek szertartásait, roppant népszerűsége tesz szert a feketék körében. A falu fétisének felajánlott jelentéktelen adomány kedvezőbb hatású lehet a főnöknek adott tekintélyes ajánléknál. Olvastam egy európairól, aki mindenkinek megnyerte a szívét azzal az ártatlan fogással, hogy sorra megbántotta – persze, nem súlyosan – a négereket, hogy azután módjában legyen valami csekélyke áldozattal valamennyit kiengesztelni. Én is megtettem ezt a Kvilu vidékén az asszonyokkal. Így például bekukkantottam a bambala asszonyokhoz olyankor, amikor büntetésből magánzárkára voltak ítélve. A falubeliek nagy mulatságára, persze, siettem mindannyiszor leróni a bírságot illetlenségemért. Vagy karjaimba vettem az újszülött csecsemőt, hogy aztán nyomban megbírságozzam magam a tilos cselekményért.

Semmitől sem irtóznak annyira a bennszülöttek, mintha valaki a halált emlegeti. Hányszor hallottam mégis, hogy európai ezzel a felkiáltással fogad egy-egy rég nem látott feketét: »Hollá, hogy vagyunk, azt hittem, már meghaltál!« Súlyos udvariatlanság a házigazdától, ha bennszülött vendégét itallal kínálva, arra vár, hogy az igyék először. Lehet, hogy ez a hagyomány abból az időből való, amikor félték a megmérgezéstől. Akárhogy is van, a bennszülött szokás előírja, hogy a házigazda ízlelje meg elsőnek az italt. Ez ellen küzdeni éppolyan hiábavaló, mintha valaki minálunk a kézfogás ellen akarna síkraszállni. A jobb kéz nyújtása csakúgy ősi hagyomány nálunk, mint a feketéknél a pohár kötelező megízlése.

Aranyszabály, hogy sohase hazudjunk a bennszülöttnak, sőt a hazugság látszatától is tartózkodjunk. A kérkedés hasonlóképpen kárhozatos. És százszor is fontolja meg az európai, mielőtt megfenyegeti a bennszülöttet. Mert ha egyszer már megfenyegetted vele, hogy ezt vagy azt teszed, meg is kell tenned, akár tetszik, akár nem. Történt egyszer, hogy egy fehér ember kiéhezett Kiszáiba, és kérte a főnököt, adjon el neki egyet csirkéiből. A főnök megtagadta. Az európai erre kijelentette, hogy megfogja ő maga a csirkét, és majd megfizet érte. A főnök hűvösen azt válaszolta, nem tanácsolja neki, hogy ilyesmit kockáztasson - a falubeliek még lelőhetnék. Az európai bölcsebbnek ítélte lemondani a csirkéről. Ettől fogva, valahányszor betette a lábát a faluba, ujjal mutogattak rá: »Nézzétek, ez az az ember, aki nem merte megfogni a csirkét!«

Ha békeességben akarsz élni a feketék közt, tiszteld a néger asszonyokat. Launóban mutatták nekem annak az európainak a sírját, akit azért öltek meg Luszubiban (1900-ban történt az eset), mert incselkedett egy bennszülött fe-

leségével. A bennszülött tiszteletben tartja a fehér nőt, de elvárja a fehér embertől, hogy az is tisztelje az ő asszonyát. A Kongó-vidék legveszedelmesebb tájain, ahová a férfiember csak erős katonai fedezettel mer behatolni, európai asszony bántatlanul utazhat egymagában...

Nagyon fontos, hogy az európai jól bánják embereivel. Van, aki azt hiszi, elég, ha az idegen bennszülöttel bánik emberségesen. Ez tévedés. A rossz hírnévhez elég, ha a tulajdon szolgálóival szemben méltánytalan.

A bennszülöttek szeretnek a maguk nyelvén nevet adni az európainak. Ez a név rendesen találóan tapint rá a fehér ember egyéniségére. A főttebb említett európai, aki lenyíratta szolgálójának a haját, a Koi (leopárd) jelzöt kapta tőlük. És a bennszülöttek nem szeretik a leopárdot. Egy másikat Baónak neveztek el. Ez a szó tüzet jelent, így figyelmeztették honfitársaikat: legyetek résen, ez az ember – lobbanékony!

Hamar rájön az ember, milyen érzéssel viseltetnek iránta bennszülött szolgálói. Elég ellesni esti beszélgetésüket. Ha úgy emlegetnek, hogy Mundele (az európai), ez annak a jele, hogy nem szeretnek. Ha neveden neveznek, ez közömbösségre vall. De ha úgy beszélnek rólad, hogy Tata - biztos lehetsz: szeretnek. Ezek azok a kedves fickók, akik mindig többes szám első személyben beszélnek magukról és gazdáikról.

Az utazó természetesen nem változtatja annyiszor kíséretét, ahányszor új törzs területére érkezik. Kísérői tehát gyakran idegenek a vidéken, ahol éppen megfordul. A fehér ember szolgálatában álló bennszülött hajlamos rá, hogy lenézze a többi feketét, mint valami alsóbbrendű népet. Ebből sok baj származik. Ha az utazó hosszú pórázra ereszti embereit, könnyen elhatalmasodnak, és fosztogatásra adják fejüket. Ha panasz merül fel a fehér ember kísérője ellen, százat egy ellen, hogy az odavaló bennszülöttnak van igaza, és nem az európai szolgálójának. Tanácsos a körmére nézni a kísérőknek, legjobban, ha az utazó maga vásárolja az élelmet egész kísérete számára.

Kincset ér, ha az európai érti a bennszülöttek nyelvét, és nem szorul rá a megbízhatatlan tolmácsra. De nemcsak a beszédet – a taglejtéseket is érteni kell. Sok baj kerekedett már a félreértett mozdulatokból, íme néhány példa a taglejtések jelentéséből a Kvilu vidékéről: Tagadás: vállvonogatás. – Megerősítés: szemöldök felfelé rándítása. – Bámulni a nő szépségét: merőn ránézni, aztán lehunyni a szemet. – Rámutatás valamire: a bennszülött nem az ujjával, hanem az ajkával mutat rá. – Hívni valakit: lefelé fordított tenyér, az ujjak befelé görbítése. – Álmélkodás: egyik kéz a száj elé, fejet oldalt ingatni (mint mikor nemet intünk). – Igen nagy elálmélkodás: karokat lelógatni, ujjakkal csattintani, és eközben így szólni: »Anyám!«

Persze, könnyen kerekedik félreértés. Ha például lopással gyanúsítanak valakit, és a vádlott a vállát vonogatja, nem szabad azt hinni, hogy a bennszülött kutyába se veszi a vádat – ő, szegény, csak tagadja a vádat.

A néger szellemi képességének legélénkebb korszaka a tíz és tizenkét év közé eső kor. Értelmük hajlékonysága dolgában bátran egy szintre állíthatók európai kortársaikkal ezekben a fiatal években. Gyakran tapasztaljuk, hogy az utazók hajlandók a számolóképeségből következtetni a primitív népek

szellemi színvonalára. Az ausztráliai bennszülött áll szerintük a legalacsonyabb fokon, mert némelyik törzsnek nincs szava a háromnál nagyobb számjegyre – jóllehet nekik is van fogalmuk a három felüli számokról, hiszen gyermekeiknek születési sorrendet jelölő neveket adnak, föl egészen kilencig, külön a fiúknak és lányoknak.

Afrika lakóinak mindennapi életében nem sok szerepe van a számoknak. Az idő fogalma iránt sincs nagy fogékonyságuk. Egy bahuana fiútól megkérdeztem egyszer:

- Hány tojásod van?
- Egyel kevesebb, mint tíz.
- Mennyi az?

A fiú kinyitotta a tenyerét, és számolni kezdett: egy kettő, három... egész kilencig.

Mondtam neki, visszafelé hamarabb rájöhetett volna. Amikor a kilenc tojás ára iránt érdeklődtem, előlről kezdődött a kínos számművelet. Nem tudta megmondani, mennyi kettő meg kettő, vagy hogy hány éves. Kérdeztem aztán, hány nap van egy hétben. Előbb sorra kellett vennie a napok megnevezéseit, hogy kibökje az eredményt: hét!

Másfelől a bennszülött afrikai olyan apróra ismeri a madarakat, vadakat, növényeket, akár csak valami szenvedélyes növény- és állatgyűjtő Európában. A bambalák tizenhat fajta mezei patkányt különböztetnek meg: a bahuának tizenegyfélét. A madarakat fészükéről, szavukról messzire felismerik. A növényeket pontos névvel jelölik, s holmi általánosító elnevezést, mint fű, virág, csak akkor használnak, ha a tudatlan európaival beszélnek, aki úgysem ért a botanikához.

Emlékezetük kitűnő, nagyszerűen tájékozódnak. Egyszer látott helyekre ráismernek hosszú idő múltával; minden részlet pontosan emlékezetükbe véssődik. Megfigyelőképességben felülmúlják az európaiat. Hirtelen hangról rögtön megmondják, merről jön, és a helyet is pontosan meg tudják határozni. Ha megszólal egy fogoly akármilyen messze, megmutatják a bokrot, hol van a madár.

Kíváncsiságuk nem egyetemes. Alig tudnak valamit az égitestekről – még hitregék alakjában sem foglalkoznak velük. A bambaláknak van egy történetük, amely egyenesen nevetséges színben tünteti fel az effajta érdeklődést. A történet a vangongókról szól, akik fejükbe vették, hogy megnézik a holdat. Elindultak, és mentek, és mikor sehogy se értek közelebb, letűztek egy hosszú póznát a földbe, erre felmászott egy ember, a pózna végébe másikat kötözött, arra is fölmászott, rákötözött egy harmadikat, és így tovább.

Amikor bábél-tornyuk olyan magas volt már, hogy az egész falu népe ott kapaszkodott fölfelé az egymás hegyébe rakott póznákon, ki magasabban, ki alacsonyabban – az egész tákolmány hirtelen összeomlott, és a vangongók áldozatul estek oktalan kíváncsiságuknak.

Az Afrikába utazó európai rendszeren a hajón szállongó kósza hírekből és történetekből alkotja meg első ítéletét az afrikai bennszülöttekről. Mondanom sem kell, hogy ez az előítélet merőben igaztalan. Partra szállva Afriká-

ban, az európai áldozatul esik a második előítéletnek: a partvidéki néger jelleméből akar következtetni Afrika népének tulajdonságaira. Aki igazságos képet akar alkotni a négerről, ne ítéljen róluk mindaddig, míg Afrika belsejében nem találkozik velük.

Kétszer végigbolyongtam a Kongó államot, és nem akadtam néptörzsre, amely, természetes hajlamát tekintve, rosszindulatúnak volna mondható. Alaptermészetük a békeszeretet, nincs más vágyuk, mint békességben élni, és élni hagyni másokat. Látszólag ellentmond ennek a megállapításnak a törzsek örökös zavargása. De ne feledjük, hogy az igazi komoly háború nagyon kivételes; törzskodásaik nem súlyosabb természetűek, mint a középkor lovagi tornái Európában. Mint Ausztráliában, Afrikában is elmondható, hogy úgyszólván az első sebesülés jeladás az ellenségeskedés megszüntetésére. Következik a béketárgyalás és a kártérítés.

A bennszülött, azt mondhatnók, úgy él, mint egy vidéki földesúr. Reggeli után kimegy egy kicsit vadászni, felkeresi néhány barátját vagy barátnőjét. S ha éppen holdvilágos az este, bállal fejezi be a napot. Aki az itókát szereti, talál magának kompániát, amely nem vet meg estefelé egy-két kupa pálmabort, s ha kicsit sok talált lenni a jóból, sebjaj, akad, aki hazavigye a hátán a mi atyafinkat. A Kvilu vidékén főnök, szabad ember és rabszolga egyformán ezt az életet éli...

Az asszonyok sorsát sokan tévesen ítélik meg. Azt hiszik róluk, nem egyebek teherhordó állatnál, rabszolgánál, aki a legfáradságosabb munkákat végzi, amíg férjeura henyél. Igaz, a földművelés a nők feladata, de nem fejtendő: a talaj többnyire olyan termékeny, hogy szinte magától ontja a magot. Az asszonyoknak éppen elég idejük jut naponta tereferére, akárcsak Európában. Mindkét nembeliek, kivált ifjú éveikben, a nap nagy részét cicomázkodással töltik, amely sokkal több időt emészt, mint első tekintetre hinné az avatatlan európai.

A félelem rossz tanácsadó. Ha idegenek szembekerülnek egymással, hajlandók megriadni, nem ismervén egymás szándékát. Még inkább így van ez fehérek és feketék között. Igen sok riadalomnak, támadásnak nem az ellenséges érzés, sőt nem is merő harci vágy a forrása, hanem a félelem. Ha híre kél, hogy egy európai megölt egy feketét, csaknem biztosak lehetünk, hogy az európai sötéten látása okozta a bajt: veszedelmet szimatolt, és nyugtalan-ságában mindjárt végletekre ragadtatta magát. Persze az éghajlat is ellensége a fehér embernek. Lehet, májbaja gyötri szüntelenül, a szélsőséges hőség is fokozza ingerlékenységét. De mindezek mellett bizonyos: az európai hajlik rá, hogy ellenséget lásson a bennszülöttben, és ehhez képest bánik vele.

Ha egyiknek van ennivalója, egészen természetesnek tartja, hogy kéretlenül megossza szomszédjával: ha a karaván útra készülődik, senki se vár felszólításra, hogy fölsegítse a terhet szomszédja vállára – magától siet mindenki segíteni társain. Ha útközben megbetegszik valamelyik teherhordó, készséggel nyomban átvállalják a terhét, s ha kell, őt magát is függőágyban cipelik napokon keresztül. Az erősebb önként cseréli el könnyű terhét a gyöngébbik nehéz rakományával.”

(Borsodi Bevilacqua, Béla – Agárdy, Ferenc: Torday Emil kutatóútja a közép-afrikai belga kongó államban (1900-1910), in: *Régi magyar világlátók*, 1954, Budapest, Művelt Nép, a teljes kötetet: lásd: MEK)

MAGYAR KUTATÓ A KONGÓ VÍZVIDÉKÉN

Torday Emil a hazájában legkevésbé ismert magyar utazók közé tartozik. 1875-ben született, tanulmányait Budapesten és Münchenben végezte, anélkül, hogy kutatóútra gondolt volna. Tanulmányai befejezése után menten Belgiumba kerül, Bruxelles-ben bankhivatalnok. Érthető, hogy itthon semmit sem tudnak róla. Ismeretlenség borítja működését még akkor is, amikor külföldi szolgálatban már hatalmas afrikai utak állanak mögötte. Nem felfedező utazó. Tudományos részletmunkát végez és az a nagyközönséget nem nagyon érdekli. Néprajzi, embertani, nyelvi kutatásai révén, a Kongó-vidék lelkét igyekszik feltárni és érthetővé tenni az európai tudományos világ részére.

1900-ban a belga kormány megbízásából, mint közigazgatási hivatalnok kerül Afrikába, a Kongó torkolatához. Egyelőre még nem is gondol kutatómunkára, csak később, a bennszülöttekkel kötött szorosabb ismeretség nyomán fejlődik ki benne a kutató. Amikor márciusban partraszáll Somában, Kongó állam akkori fővárosában, megdöbben a rendetlen állapotok, a sok piszok láttára. Rövidesen folytatja útját Matadiba, majd tovább Léopoldvillebe és az annak szomszédságában lévő Kinshasába. Egy fél esztendőt tölt ezen a barátságtalan helyen, ahol még tisztességes ételmelet is alig lehet kapni. Nem tud belenyugodni, hogy „Afrikában” van, nehezen törődik hozzá az afrikai élethez és szokásokhoz. Még akkor nem sejti, hogy ez a szárazföld lesz második hazája.

Ősszel kapja a parancsot, hogy utazzon a Tanganyika mellé. A Kongót, Stanley számtalan harcának színhelyét, már régen gőzösök járnak. Gőzhajón utazik Stanleyville-ig, 20 napig tart az út. A gőzhajón kívül Stanley Pooltól kezdve még akkor is megszűnt a civilizációnak minden nyoma. A bennszülöttek ruhái egyre fogyatékosabbakká válnak, végül már tökéletesen semmivé zsugorodnak. A sok újdonság, a vadon varázsa, a bennszülöttek mindinkább foglalkoztatják Tordayt. Kezd velük barátságot kötni, sőt kezdi őket megszeretni! Csónakon kel át a folyón a stanleyville-i híres zuhatagok alatt. Csónakja negyven evezőssel várakozott rá a vízesések felett. Azon folytatja útját. Kedve kerekedik hozzá, hogy az egyik vízesésen a bennszülöttekkel levitesse magát. Ezek eleinte nem akartak a merész kísérletre vállalkozni. Végre ráállottak: „Négy emberrel indultunk. Hárman mögöttem ültek, egy elől a csónak orrában: Lassú evezőcsapásokkal indultunk, míg csak bele nem jutottunk a zúgó áradatba. Akkor egyre sebesebb és sebesebb iramba fogtak. Szédületes sebességgel siklott alá a csónak. A zuhatagtól négy-ötszáz lépés-

nyire felugrottak, vad dal harsant fel ajkukon: a három evezős káprázatos tempóval dolgozott, a negyedik csak állt mozdulatlanul a csónak orrában, mint valami bronzszobor, szemét előre szegezve, evezője a vízben. Már nem is láttam a vizet, csak valami egyforma szürke lepel szikrázott szemem előtt. A partok meg mintha repülnének visszafelé. Egyenesen előttünk sziklaszirt állta utunkat. Az evezők örülten dolgoztak. A szikla már csak száz lépés, már csak nyolcvan, hatvan, tíz ... az első ember kanyarít egyet a karjával, a csónak körülfordul, nem látom, csak érzem, hogy elsuhanok valami mellett és megcsendül a ladik: sima vízre értünk. Életem legdicsőbb pillanatait éltem át. És szívemben csodálat ébredt a megvetett „vadak” iránt, akik óriásokká nőttek a szememben. Es a csodálat első lépcsőfoka a szeretetnek és barátságoknak!”

Hetekig tartott a most már délnek kanyarodó hosszú csónakút. Néha kikiszáll egy kis pihenőre, hogy meggémberegett lábait megjárassa, régi utazásokból ismeretes telepeket vagy azok romjait keresi fel. Kasongónál elhagyja a folyót, szárazföldön át vezet az útja a Tanganyika felé. Nagyon keserves út, mert súlyos betegség csíráit hordozza magában. Már alig vonszolja magát, jó hogy hűséges szolgálója kitart mellette. Egészen le van törve, vándorog, amikor a régen várt tavat meglátja. Menten hajóra viszik és átszállítják a folyó túlsó partján levő, régi missziós telepre, Palába. A hajóútról már alig tud számot adni és homályosan dereng előtte az ápolás hosszú időszaka is.

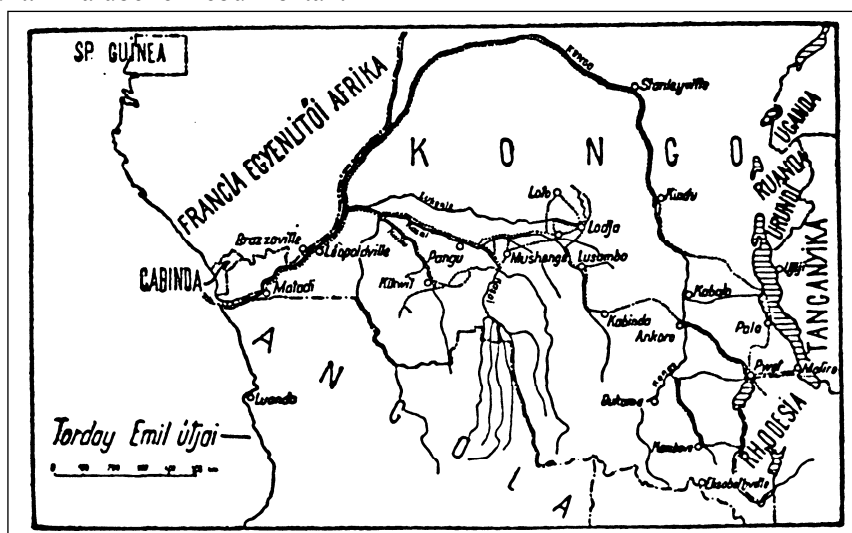
Amint felépül, a Meru-tóhoz vezeteti következő útja, de újra beteg lesz, most is missziósok állítják talpra. Hónapokon keresztül bizonytalan az állapota, nem tudják felépül-e vagy sem. A koporsóját kopácsolják már és mikor végre magához tér, nem tud a lábára állni, gyermeknek érzi magát, mert újra kell tanulnia a járást. Pwetóból, ahol magához tért, egyenesen a Tanganyika déli partjára vándorol, ismét visszakanyarodik a Meru-tóhoz, majd délnek tart, a Bangweolóhoz. Két esztendőt tölt Katanga szélső keleti vidékein, majd nyugatnak tart, 1904-ben gyalog érkezik Lusambóba, a Sankuru mellé. Onnan már hajón folytatja az utat a folyón lefelé és a Kasain át éri el a Kongó alsófolyását, majd torkolatát, hogy Belgiumba visszatérjen.

A hivatalnokból utazó lett. Néprajzi, embertani cikkei feltűnést keltenek második hazájának határán túl is. A londoni Embertani Intézet levelező tagjai közé választja és a Kongó déli mellékfolyóinak vízvidékére küldi. 1905 februáriusában Southamptonban száll hajóra. Ismerős úton megy Léopoldvilleig, felhajózik a Kasai folyó torkolatáig, betér a Kongónak ebbe a nagy baloldali mellékfolyójába. Kis folyami hajó viszi tovább a délről a Kasaiba igyekvő Kwangoba, majd ebből rövidesen a Kwiluba. Ennek a folyónak partján üti fel hosszabb időre megfigyelő állomását a kis Kongó nevezetű községben. Végére jár embertani problémáinak, a bennszülöttekkel igen jó barátságban él, az élet könnyű, élelem bőségben van. Torday nem tudja megmagyarázni, hogy mégis mi lehet az oka annak, hogy ezek az emberek a legmegrögzöttebb emberevők. Egy szép napon a falu főnöke egy „antiloplábat” küldött Tordaynak. „Rögtön ráismertem, hogy embercomb”. Amikor Torday visszaküldte a kegyes ajándékot, megmagyarázta a jó főnöknek,

hogy ilyesmit nem illik cselekedni. De a főnök nem fogadta meg az érvelését és az embercombot jóízűen bekebelezte, „mintha csak kecskehús lett volna”. Panaszodik, hogy „kényelmetlen érzés végignézni effélet” és hogy „feszélyező” dolog, amikor ilyesmi történik az ember környezetében. Rövidesen néhány órajárányira távolabb ütött tanyát, ott is hasonló állapotok uralkodtak. Az emberevés mindennapos. A bennszülöttek nem is csinálnak titkot belőle, – legfeljebb állami tisztviselők előtt – hogy pompásan ízlik nekik az emberhús. A háborúban elesetteket, a mérgepróba elevenen eltemetett áldozatait, a rabszolgákat szívesen megeszik azon frissiben, vagy a föld alól napok múltával kikaparva.

Az edényeket, amelyekben emberhús főtt, eltörik és elhajítják. Csak a nőknek nem szabad emberhúst enni, azoknak ez tilos dolog, helyette a patkányhús az ínyesfalatjuk.

Ezen a vidéken csaknem megjárta Torday, hogy a bennszülöttek dolgaiba beavatkozott. A főnök történetesen egy minden hájjal megkent, híres mérgekeverő volt. Egyik reggel Torday éktelen ordítózásra és lövöldözésre ébredt. Hamarosan kiderült, hogy a főnök egy embert élve akar eltemettetni. Torday sem volt rest, a helyszínén termett, és amikor meggyőződött a dolgok állásáról, látta, hogy az áldozat csodálatos egykedvűséggel ül saját sírjának szélén. Torday torkon ragadta a főnököt és a halálraítéltet kiszabadította kényes helyzetéből. A lakosságnak sehogy sem tetszett a dolog, elégedetlen morgás hallatszott, de Torday puskával a kezében biztosíthatta sértetlenségét. A megmentett embert saját házába kellett fogadnia és saját főztjével kellett etetnie, mert a szerencsétlen a lakosságtól való féltében nem mert kimozdulni és semmiféle ételt sem mert megenni, – félt, hogy megmérgezik. Tordaynak is óvakodnia kellett, mert elvértve „véletlenül” nyilak süvítettek el a füle mellett. Egy szép napon védenca mégis kimozdult a házból és véglegesen eltűnt. A falubeliek lebunkózták.

Kérdőre vonta szakácsát, de az semmiről sem tudott és maga is nagy kíváncsian belekortyolgatott a kávéba. Egy idő múlva a szakács, majd Torday is gyomorfájdalmat, görcsöket érzett. A gyorsan beszédett orvosságok elejét vették a nagyobb bajnak. Később kiderült, hogy a főnök kisfiával mérgeztette meg Torday kávéját, bosszúból, hogy az elítélt bennszülöttet megmentette.

Egyik kis telepről a másikra vándorol Torday. Nagyon kicsik ezek a faluk, a legrészletesebb térképen is alig lehet az utazónak nyomát követni. Délies irányba tart, a Kwango és Kwilu folyók közötti területet járja. Helyenkint rengeteg a légy, a libasorban vándorló karaván viszonylagos nyugalalmát úgy biztosítja, hogy a mögöttes ember mindig az előtte levő hátáról hessegeti az utálatos rovarokat. A bennszülöttekkel a legjobb barátságban él, ismeri nyelvüket, befurakodik legbizalmasabb környezetükbe, nyíltan feltárják Torday előtt minden gondolatukat. Nem csoda, hogy annyira el tudja lesni minden szokásukat, titkukat, beférkőzik gondolatvilágukba. A bennszülöttek is szeretik ezt a furcsa fehér utazót. Az egyik főnök erőnek-erejével lányát is eljegyzti Tordayval. Nem olyan veszedelmes dolog, mert a lányoknak már 2–3 éves korukban szokott itt vőlegényük lenni. Torday is csak ilyen vőlegény. A kis gyerek nagyon ragaszkodik hozzá, apja pedig egy pálmaháncsból készített fekete parókával lerója a hozományt is. Értékes múzeumi tárgy lett belőle. Torday keresztül-kasul járja a környéket, vissza-visszatér egy-egy érdekesebb és kedveltebb néprajzi területre. Kisebb, humoros kalandjai bőségesen akadnak, komoly bajba, veszedelembe sohasem kerül, pedig egész „karavánja” néhány emberből áll. Nagyon érti, hogyan kell a bennszülöttekkel bánni. Legfőbb igyekezete, hogy sohase bántsa meg őket, úgy bánjon velük, mint amilyen bánásmódot a művelt ember is megkíván magának és alkalmazkodik minden szokásukhoz. Ha kell, orvos, máskor okos tanácsokkal szolgál, megteszi, hogy követségbe megy egyik-másik törzs érdekében és elsimítja a készülő összeütközéseket.

1907 elején visszahívják Európába. Még egy esztendeig szeretett volna pedig ezen a vidéken dolgozni. Amikor a bennszülöttek megtudták, hogy útra készülődik, minden áron szeretnék volna visszatartani. A szeretet és ragaszkodás jeleivel búcsúzkodnak tőle: „Száz meg száz fekete kéz nyúlt felém, hogy egyenkint megszorítsák kezemet, asszonyok gyermekeiket hozták, hogy megpaskoljam arcocskáikat – utoljára. Nem engedtek el előbb, míg ünnepélyesen meg nem ígértem, hogy mihelyt lehetséges, visszajövök.

... Amikor a hajóhídról elnéztem a nyüzsgő tömeget, amelyben nem volt egyetlen ember, aki ne lett volna jóbarát: szomorúsággal vegyes öröm lepte meg szívemet. Elszomorított a gondolat, hogy meg kell válnom Kikwittől, de ugyanakkor büszkévé tett a szeretet és sajnálkozás, amely barátaim fekete arcáról felém sugárzott.”

Torday még ennek az évnek októberében elhagyja Angliát és 22 nappal később már ismét a Kongó torkolatánál van. Két angol útitársa is akadt. Az egyik, Hilton-Simpson, végig kitartott Torday mellett és az expedíció lefo-

lyásáról igen érdekesen megírt könyvben számolt be. A másik, Norman H. Hardy festőművész, csak félévig maradt velők. Kettesben feltárták a busongó nép másfél-évezredes ősi kultúráját. A tudományos eredményekről Torday francia és angol munkáiban számolt be. A Kongóig és azon Léopoldville-ig már nagyon is ismerős vonalon tették meg az utat. Léopoldville-től ismét felfelé tartanak a nagy folyón, behajóznak a Kasaiba, majd onnan a Sankoruba.

Léopoldville-ből való elindulásuk után 24, napra szálltak ki Batempában, hogy ott a szárazföldi úthoz teherhordókat toborozzanak. A környék bennszülöttei a Sankoru és Lualaba közötti nagy baszungó törzshöz tartoznak. December 27-én hagyták el Batempát. A szállongó hírek ellenére a bennszülöttek mindenütt a legnagyobb barátsággal fogadják őket. Zenezóval vonultak be a falvakba és olcsón kapnak mindenütt élelmiszert. A batetelák törzsei között bolyongnak. Adéli törzsek közül különösen a szungut tanulmányozzák és a vidéken tett nagyobb kirándulások után érkeznek Lusambóba, a kerület főhelyére. A kb. 40.000 keveredett lakosú telep nem alkalmas néprajzi megfigyelésekre, csak a festő szeretett volna hosszabb ideig maradni a „festői” városban. Lejjebb hajóznak a Sankorun és a busongók főhelyén, Misumbában ütik fel tanyájukat. Itt nagyon bő aratásuk volt. Közelebbi ismeretséget kötnek a pigmeusokkal is. „Minden főnöknek van egy kis csoport pigmeus alattvalója. Ezek a törpék vadásznak a számára és a vadért cserébe egyéb élelmiszert kapnak a főnöktől. Történt egyszer, hogy egy ilyen pigmeus-csoport szakított a nomád étellel, letelepedett és áttért a földművelésre. Mindössze kép emberöltővel ezelőtt történt, hogy elhagyták az őserdőt és máris elveszítették pigmeus jellegüket. Ha nem is akkora termetűek, mint a busongók, jóval nagyobb növésűek már az átlagos pigmeusoknál. Minthogy pedig a busongók és ezek között a „félíg szellemek” között (mert annak nézik őket) az összeházasodás elképzelhetetlen, nem tagadható, hogy ez az átalakulás a napfény, levegő és szabályszerű élet következménye.” Április közepén elhagyják ezt a területet, művésztársuktól is elválnak és Bena Dibélén keresztül igyekeznek a Sankoru jobbparti vidékét bejárni. Május végén a veszedelmes bankutu törzsnél tartózkodnak. A férfiak emberevők. A falvaikba vivő utat levelek alá rejtett mérgezett dárdával védelmezik. Ha európai ember betolakodásától tartanak „csalétek”-nek sokszor élő gyermeket tesznek ki csapdáikra; bizonyosra veszik, hogy a fehér ember nem tud ellenállani, hogy karjába ne kapja a gyereket. Tordayékat is barátságtalanul fogadják, de nem támadták meg, jóllehet nem volt fegyveres kíséretük. Rabszolgáikat eszik meg, előbb-utóbb valamennyit, hogy „szellemük” ne ölje meg őket.

Május 25-én elérik Tordayék a Lukence folyót, június közepére Kole környékén járnak, július elején pedig Lodjából nagy kerülőt tesznek északra. Ezen a vidéken az arab rablások után a belgák fáradozásaira bekövetkezett nagy átalakuláson gyönyörködnek. Négy hónap mulya térnek vissza a

Sankoru mellé, Bolombóba. Innen délkeletnek a busongók fővárosába, Musengébe, tartanak.

Hosszú időt töltenek a busongók körében; ezen az expedícióján Torday itt tudja a legjobb és legértékesebb eredményeket elérni. Egészségük azonban nagyon leromlott, feltétlen pihenőre volt szükségük. Torday állott a választás. Nem csoda, hogy választása a folyamok folyamára, a Kongó állam gyöngyére esett, a Kwilu folyóra. Két boldog esztendő emléke csalogatta vissza a kedves tájakra, ahol minden teremtetett lelket ismert és ahová úgy tért most meg, mintha Hazamenne. Lehajóztak a Kasain a Kwango torkolatáig, a Kwangon felfelé tartva belejutottak a Kwilu folyóba. Előbb Papában állottak meg három hétre, azután felhajóztak Ki. kwitbe, Torday kedves bambaláihoz. Négyévi távollét után februárius 21-én ismét viszontláthatta fekete barátait.

A régi barátsággal fogadták. Amikor meghallották, hogy újabb veszedelmes útra készül, messze környéken felkerekedtek, egyik falu a másik után, kijelentve, hogy elkísérik és megvédelmezik minden baj ellen. Egyik törzset és falut a másik után keresték fel. A Loange vízvidékét járják és onnan a belső részekbe akarnak benyomulni. Kénytelenek voltak 30 q vasrudat cipelni magukkal. Egy vasrúd súlya közel egy kilogramm volt. Ez volt a pénzegység, az értéke akkoriban 70 fillér. Összesen 2400 korona értékű ilyen aprópénzt szedett Torday össze. Gyufát, sót is kellett vinni, és minthogy egy-egy emberre nem számíthattak többet 22–23 kg-nál, faluról falura 200 teherhordót kellett fogadnia.

Mielőtt még a Loangén átkeltek volna, hallották, hogy a Loange és a Kasai között van egy uralkodó főnök, aki még sohasem látott fehér embert és nem is kíváncsi rá. Minden áron szerettek volna vele találkozni. Két hónapig valóságos hajtóvadászatot tartottak utána, de nem sikerült elcsípni, viszont két hónap alatt alaposan megismertek egy olyan népet, amelyik még nem érintkezett fehér emberrel.

Az expedíció ideje azonban hamarosan lejárt. A Kasai felé. vettek irányt, lehajóztak a Kongón és Torday 1909 szeptemberében, 23 havi távollét után, kikötött Angliában. Ez volt utolsó afrikai expedíciója. Pedig a szíve mindig vissza-visszahúzza. Szorgalmasan készül is a következő expedíciójára, de az afrikai éghajlattól beléoltott betegség csíráit nem tudják belőle kiirtani. Harmincegy ép fogát húzzák ki hiába. Nagyon leköti az íróasztal is. Tanulmányairól hatalmas kötetekben számol be. A háború alatt a British Múzeumban dolgozik, de foglalkoztatják más külföldi múzeumok is. Hazai és külföldi kiállításokkal igyekeznek sok fáradozásáért kárpótolni. 1931. május 9-én halt meg Londonban.

(Kéz Andor: in: *A Föld felfedezői és meghódítói*, 1938, II. köt., *Észak- és Dél-Afrika*, Budapest, Révai irodalmi Intézet Kiadósa, 119–128. old.)

TORDAY EMIL

ittthon a legkevésbé ismert s egyik, nemzetközi vonatkozásban is legjelentékenyebb magyar származású afrikai utazó. 1875-ben született, tanulmányait Budapesten és Münchenben végezte el, de azokkal nem készült kutató pályára. Tanulmányainak befejezése után menten külföldre, Belgiumba került; Bruxellesben bankhivatalnok. Természetes, hogy akkor itthon még semmit sem tudnak róla és ugyanígy az ismeretlenség homálya borítja működését még akkor is, amikor külföldi szolgálatban, Afrikában már hatalmas utak és nagy kutatótevékenység áll a háta mögött. Nagyterjedelmű irodalmi beszámolóí, mind idegen nyelven láttak napvilágot, és hogy működéséről itthon egyáltalában tudomást szereztek, azt nagyrészt Halász Gyulának lehet köszönni, aki a magyar közönség előtti ismeretlenségből kiássa T.-t. T. 1895-ben került Bruxellesbe. 1900-ban a belga kormány megbízásából mint közgazgatási hivatalnok kerül Afrikába, egyelőre még nem is gondol kutatómunkára. T.-ban csak az Afrikával való szorosabb ismeretség után fejlődik ki a kutató. A modern kor szellemének megfelelően T. nem felfedező kutató, hanem finom, tudományos részletmunkát végez, elsősorban néprajzi, ember-tani, nyelvi és egyéb kutatásai révén Afrika lelkét tárja fel és ismerteti meg az európai műveltséggel. 1900-ban Bomában partraszállva felhajózik a Kongón Matadiig, majd Léopoldvillebe, a mai fővárosba megy és annak közelében Kinsasszában telepedett meg. Még ennek az évnek őszén áthelyezik T.-t az afrikai tavak vidékére. A nagyon hosszú út egyes állomásai: Stanleyville, Kindu, Kongoló, Bakuma. Ezen a hosszú úton megszerette a feketét és a barátjukká lett. Sok, a négerektől elterjedt balvéleményt cáfol meg. Kaszongótól az eddigi folyómenti utat elhagyja és gyalogszerrel igyekszik a Tanganyikához. A gyilkos éghajlat alatt megbetegszik, Manyema vidékén már alig vonszolja magát. Palában a Kongó vidék legrégebb keresztény missziójának házában a Fehér Atyák szeretett, gondos ápolása téríti magához, de később ismét visszaesik a gyilkos kárba és a Meru tó vidékén élet és halál között lebeg, már a koporsóját is készítgetik. Amikor csodával határos módon ismét emberré lesz, Livingstone nyomdokain haladva a Tanganyika D.-i partjaihoz tart. Sorra felkeresi a Bangveolo, majd a Kiszale tó vidékét. Két évig járja így Belga Kongo Katanga tartományát, miközben mindinkább mélyebben szántó megfigyeléseket végez. 1904-ben azután hosszú szárazföldi úton, megszakító állomásokat tartva, megy le a Kongó torkolatához és tér vissza Belgiumba. Külföldön megjelent híradásai kezdenek figyelmet kelteni. Az angol Királyi Embertani Intézet levelező tagjának választja és 1905-ben már mint kutatót küldik ki a Kongó D.-i mellékfolyóinak vidékére. Februárban indul el Southamptonból, a Kongó folyását követi, majd a Kaszai mentén folytatja útját a Kvangó és Kvilu mellékfolyókhoz. Az emberevő bambalák földjére vándorol Kolokotóba. Tömérdek érdekes anyagot gyűjt itt össze és

ugyancsak elég sok kellemetlen tapasztalatra is szert tesz. Megkínálják emberhússal is, a felajánlott combot alig tudja visszautasítani, de viszont végignézte a főnök jóízű táplálkozását. Kolokoto főnöke meg akarja mérgezni, mert a megakadályozza, hogy egy boszorkánysággal vádolt embert elevenen eltemessenek. Kolokotóból D.-nek tart a libasorban haladó karaván, felkereste a bajakákat. Most már pompásan beszél a bambalák nyelvét, a kimbalát. Ezzel a nyelvvél jól boldogul és a bennszülöttekből anyanyelvükön, tolmács nélkül, közvetlenül csalja ki meséiket, mondáikat, imádságaikat stb. Később már nyolc különböző afrikai nyelvet beszél hibátlanul. Kalandból kalandba bukácsolva járja pihenés nélkül a vadont, a nagyobb veszedelmeket szerencsés, barátságos, jószívű fellépésével mindenütt elkerüli. Gazdag zsákmánnyal megrakodottan tér vissza erről az útról immár újabb hazájába: Londonba, 1907-ben. Pihenésre nem sok ideje jut. Gyorsan rendezi gyűjteményeit és még ugyanennek az esztendőnek őszén, most a British Museum megbízásából tér vissza Afrikába. Eddig mindig egyedül, bennszülött kísérőkkel járt, most két társa is akadt. Az egyik Hilton-Simpson, a másik Hardy festőművész. Hilton-Simpsonnal meleg bajtársiassággal küzdötték végig az afrikai napokat. 1907-ben a három vállalkozó már a Kongó torkolatában kötött ki. Felhatolnak a Kongón Léopoldvilleig, azután betérnek a Kaszaiba, abból a Szankuruba. Onnan decemberben indulnak a batetelák földjére, a Lubefu és Lukenye folyók vízvidékére. Azután visszatérve a Szankurura, lehajóznak Luszambóba, hogy onnan a busongo királyság bangango tartományának főhelyét, Miszanabát közelítsék meg. Festőművész társuk áprilisban innen visszatért Európába, Hilton-Simpson és *T.* továbbvándorol a Szankuru jobb-parti vidékére, az egyenlítői őserdők rengetegeibe. Hónapokig bolyonganak és vadásznak néprajzi érdekességekre, hogy azután egészen más útvonalon térjenek vissza a Szankuru mellé, Idangába. A Szankuru folyását lefelé követve most a busongok fővárosába, Musengébe igyekeznek. A felvilágosodott uralkodó nagyon elősegítette *T.* gyűjtőmunkáját, alattvalóit kötelezte arra, hogy régi néprajzi munkáikat stb. mutassák be *T.*-nak. Nagyrészen ennek a barátságos támogatásnak is köszönni lehet, hogy *T.* a busongok országáról a British Museum részére valóban páratlanul értékes gyűjteményt szedett össze. A busongok országából *T.*, mielőtt Európába visszatérne, pihenőre kedves régi ismerőseinek, a bambaláknak földjére, a Kivilu folyó melletti Kikvitbe vándorolt. Harmadik útján csaknem végzetes baleset érte. Felöklelte és véresre taposta egy orrszarvú. A veszedelmes kaland emlékére évekig kénytelen volt mankóval járni. Három nagy afrikai útja után sem akar *T.* megpihenni. Szorgalmasan készül negyedik útjára is, de az afrikai éghajlattól beoltott betegségének csíráit nem tudják belőle kiirtani. Harmincegy ép fogát húzzák ki hiába. Különben is nagyon leköti az íróasztal, tanulmányairól hatalmas kötetekben számol be, a háború alatt a British Museumban dolgozik, de foglalkoztatják más külföldi múzeumok is. Hazai és

külföldi elismerésekkel, kitüntetésekkel igyekeznek sok fáradozásáért kárpótolni. 1931. május 9-én második hazájában, Londonban halt meg.

(Kéz Andor)

(in: Kéz Andor szerk.: *Felfedezők lexikona*, Budapest, Franklin Társulat, 144–146. old.

(TORDAY EMILRŐL)

(...)

Ugyancsak minden különösebb tudományos ambíció nélkül, főképpen érdeklődésből lépett Afrika földjére a pesti Belga Bank kishivatalnoka, *Torday Emil* (1875–1931). Tíz évi afrikai tartózkodása alatt lett néprajzkutatóvá, a szakmának elismert tudósává. 1895-ben Budapestről Brüsszelbe ment banktisztviselőként. Mikor öt év múlva a bank Kongóba helyezte át, örömmel tett eleget a felhívásnak, mert Livingstone és Stanley könyvei már gyermekkorában felkeltették érdeklődését Afrika iránt. Hivatalos munkája mellett fő foglalkozása a nyelvtudomány, a néprajzi és földrajzi kutatómunka volt. Tíz év alatt három nagy utazást tett Afrikában. Járt Stanley nyomán a Kongó zuhatajain. Eljutott a Tanganyika-tóhoz, harmadik útján pedig nagyjából azt a vidéket járta be, amelyet fél évszázaddal azelőtt Magyar László. Ez a harmadik útja majdnem végzetes volt. Egy orrszarvú kis híján halálra gázolta, úgyhogy mankóval járt élete végéig. Így a tudomány nagy veszteségére be kellett fejeznie néprajzi munkásságát.

A három útjáról francia és angol nyelven megjelent könyvei világhírűvé tették. Munkáiban valóságos képet fest az őslakók életéről, és sorra megcáfolja a néger szóhoz ragasztott „tudatlan és lusta”, meg a „vadak” kifejezéseket. A bennszülöttek között, mondhatnánk velük élt. Óriási segítségére volt kutatómunkájában nagy nyelvérzéke és nyolc afrikai nyelv tökéletes ismerete is. Így hát nem szorult tolmácsokra, akik akarva nem akarva elferdítették a beszélgetések lényegét. „Hosszú időn át tanulmányozta a négerek életét, szerette őket és mélyen bepillantott jellemükbe. A négerek bizalmukba fogadták, népszerű volt. Biztonságban járt olyan helyeken, ahol a kevésbé tapasztalt utazó életével lakolt volna.” Így jellemezte őt Hilton Simpson angol utazó egyik könyvében. A nagy nyelvtudás és a határtalan emberszeretet a titka Torday viszonylagosan rövid afrikai tartózkodása alatt elért hatalmas eredményeinek. De nemcsak ő szerette a négereket, hanem a bennszülöttek is Tordayt. Az egyik alkalommal halálosan megbetegedett. Ha a szolgálai nem ápolják olyan odaadóan, talán bele is pusztult volna. Erről az esetről így számol be könyvében:

„Homályosan dereng bennem, hogy jóságos kezek gyöngéden ágyba emeltek, és hosszú, édes álomba merültem. Azt álmodtam, hogy szeretet és boldogság vesz körül, és hogy ez a szeretet és boldogság nem álom, hanem valóság, érinthető, tapintható, dédelgető valóság.”

(in: Futó, József: in: *Africa*, 2. jav. kiad., 1965, Budapest, Gondolat, 35–36. old.)

MAGYAR ETNOGRÁFUS A BUSONGÓK KÖZÖTT

Trópusi sisak és automata vadászpuska, rovargyűjtő szelence és halálmegvevő bátorság, diadalmas vadászsákmányok és díszes kitüntetések. Így írhatta volna le a századforduló újságírója a klasszikus utazó-felfedezőt néhány szóban.

Torday Emilt, az afrikai kontinens kiváló etnográfusát és utazóját kortársai ezzel szemben csak három szóval jellemezte: tapintat, türelem és humor.

E meglehetősen szokatlan jelzőket egy kiemelkedő életút, tudományos tevékenység és emberi magatartás tette emlékezetessé.

Az iskoláit Budapesten és Brüsszelben végző Torday, húszéves korában végleg elhagyta hazáját és Belgiumban telepedett le és mint banktisztviselő tevékenykedett. Életében a döntő változást a századforduló éve hozta: belga állami szolgálatban Kongóba küldték közigazgatási teendők ellátására. Négy évig tartó első afrikai tartózkodását az akkori fővárosban, Bosmában majd Kinsaszában kezdte, de már 1900 őszén elindult a Keleti Tavak vidékére és Stanleyville érintésével a Tanganyika-tóhoz, a szárazföld belseje felé. Útközben elhagyva Stanley Poolt, az utolsó fehér ember által lakott helyet, a bennszülöttek évezredes kultúráját és hagyományait figyelhette meg és jegyezte fel. A Tanganyika-tónál érdekes rejtélyt sikerült megfejtenie. A Livingstone által térképen megjelölt Akalonga-fokot – mely Rhodesia és Belga Kongó határánál volt hivatva jelölni – hosszú évek óta nem találták a térképészek. Torday egy helybéli segítségével felkutatta a tó eredeti magasságát és a hegyoldalban megtalálta Livingstone eredeti jelzését. Ezután Katanga tartományba ment a Bangveolo és a Kiszale-tó környékére, ahol további két évet töltött. Látva e tartomány természeti kincseit, nagy gazdasági jelentőségét, fellendülést jósolt ennek a területnek. Munkáját befejezve, 1904-ben tért vissza Belgiumba.

Angliában utazásának híre nagy figyelmet keltett, a Királyi Embertani Intézet legott levelező tagjává választotta és a Kongó déli vidékének tanulmányozásával bízta meg. 1905 februárjában már ismét útnak indult és Léopold-

ville érintésével Kolokotóba, a bambalák földjére érkezett. Ő volt az első etnográfus, aki hosszabb időt töltött közöttük.

Hagyományait, történelmüket, kultúrájukat az öreg bennszülöttek elbeszéléseiből tudhatta meg, hiszen ekkor már nyolc afrikai nyelvet beszélt. Jó szíve, bölcsessége és tapintata miatt nagy megbecsülésnek örvendett. 1907-ben történt hazautazásáig a különböző törzse barátja, orvosa és torzsalkodásainak elsimítója volt.

Londonba már mint az afrikai népek történetének szaktekintélye érkezett. Gyűjteménye rendezése után ár 1907 októberében ismét Afrika földjét tapos-ta, Hilton-Simpson és Norman H. Hardy társaságában. Céljuk a busongó királyság fővárosa, a negyvenezres lélekszámú Luszambó volt. Továbbhaladva Miszumba környékén, olyan pigmeusokra bukkant, akik csak mintegy 50 éve hagyták el az őserdőt, s ez alatt a rövid idő alatt testmagasságuk megnövekedett! Itt az expedíció festőművész tagja, Hardy elhagyta társait és visszautazott Angliába. A Kvilu folyón átkelve, egy valódi „terra incognita”, fehér ember által még nem ismert terület felderítésén fáradoztak. A feladat nehézségére jellemző 800 fő expedíció napok alatt felmorzsolódott és vezetőik dolgavégezetlenül tértek haza. Innen, a babundák fővárosából, Alélából tett hosszabb-rövidebb kirándulásokat. A British Múzeum megbízásán kívül sajátos cél is vezérelte kutatásaiban. Híres Hazánkfia, Magyar László jegyzeteit, írásait kereste, sajnos hiába. Dumba és a Loange folyó érintésével tért vissza ismét Európába.

Tudományos világhírét a francia nyelven írt *Les Bushogo...* című könyve alapozta meg, utazásainak tárgyi emlékeit a British Múzeum dolgozta fel. Percnyi szünet nélkül folytatta tudományos munkáját. A belga kormány részére könyvet írt belga-kongóbeli tapasztalatairól. Száznál több előadást tartott Angliában, Belgiumban. Élete főművét a Spencer Bizottság felkérésére írta meg. Ebben az afrikai népfajok egyetemes leírását, történetét fogalmazta meg szinte emberfeletti munkával. A hatalmas könyv *African Races* címmel Leonard Darwin – Charles Darwin fiának – előszavával jelent meg.

Utazásai és hatalmas munkája ellenére sem maradt hűtlen hazájához. Egy 350 darabból álló néprajzi gyűjteményt a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott, számos előadást tartott a Földrajzi Társaságban is.

Ötven éve 1931-ben hunyt el Londonban.

Szakonyi Péter

(1981, Magyar etnográfus a busongók között, *Magyar Nemzet*, április 22., 8. old.)

Torday Emil: gyarmati tisztviselő, Afrika-utazó, etnográfus (1875. jún. 22., Bp. – 1931. máj. 9., London). Középiskoláit a fővárosban végezte, majd a Belga Bank bp.-i fiókjának szolgálatába lépett. Kiváló munkája elismeréseképpen a bank brüsszeli központjába helyezték át. A Belga Bank intézte II. Lipót belga király „magángyarmatának”, Kongó Szabad Államnak pénzügyeit is, és így a fiatal banktisztviselőnek hamarosan alkalma nyílt a kongói fiókindezetenél folytatni szolgálatát. Ezt a kiküldetést nem lehet hivatali előreléptetésként értékelni, hanem inkább kényszermegoldásnak, mivel a rangosabb, családos tisztviselők, félve az afrikai klímától, nem vállalták. Hogy mennyire szűkölködött a gyarmati adminisztráció európai tisztviselőkben, azt az a körülmény is mutatja, hogy pénzügyi munkája mellett ~-nek közigazgatási feladatokat is el kellett látnia. → *Magyar Lászlóhoz* hasonló jellemű Afrika-kutató volt. Olyan, aki a bennszülöttek között, bennszülöttek módjára igyekezett élni, tisztelte kultúrájukat és a vele érintkezésbe kerülő embereket. Megértette cselekedeteik indítékait, és értette nyelvüket. Egy évtizedet felölelő afrikai tartózkodása során nyolc afrikai nyelvet sajátított el. – Először 1900-ban lépett Afrika földjére, Bomában, abban a Kongó-parti városban, ahol ötvenkét évvel korábban Magyar László tanulmányozta egy rabszolga-kereskedő központ életét. Bomából Léopoldville-be (ma: Kinshasa) utazott, ahol őt is legyűrte az európaiak réme, a sárgaláz. – Felgyógyulása után a gyarmat belső tartományába küldték azzal a feladattal, hogy kutasssa fel Kongó gyarmat és a brit birtokok határául szolgáló Akalonga-fokot, melyet a gyarmati tisztviselők szem elől tévesztettek, néhány évvel azután, hogy ehhez a ponthoz igazodva tűzték ki a határt. Az úton ismét elővette a betegség, egy rovarcsípés pedig csaknem halálát okozta. Kísérői mentették meg az életét. „Csodálat ébredt szívemben ezek iránt a megvetett »vadak« iránt. Óriásokká nőttek szememben. És a csodálat első lépcsőfoka a barátság és a szeretetnek.” Amikor betegsége után újra megtanult járni, folytatta a titokzatos Akalonga-fok felkutatását, melyet hajdanán Livingstone jelölt meg a térképen. A helybeliek között még élt egynéhány olyan öregember, akik jól emlékeztek Livingstone-ra. Ők mutatták meg ~-nek, hálából az irántuk tanúsított jóindulatáért, a sokat keresett fokot, amely a Tanganyika-tó vízszintjének jelentős apadása következtében „veszett el”. – Első afrikai útjáról igen értékes néprajzi gyűjteménnyel és a néger mondák és színhagyományok gazdag anyagával tért vissza 1904-ben Belgiumba. De Afrika földjének nemcsak szellemi, hanem anyagi kincseire is nagy figyelmet fordított. Ő volt az első európai kutató, aki felhívta a figyelmet Katanga tartomány bőséges ásványi készleteire, elsősorban az értékes és gazdag réztelepekre. – Második afrikai útjára a londoni Royal Anthropological Institute megbízásából indult, 1905 tavaszán. Ez alkalommal a Kongó bal partjának övezetét és az attól D-re elterülő tartományokat szándékozott feltárni. Munkáját nagyban nehezítette, hogy e ter.-ek többségén előtte fehér ember még nem járt, a ter.

lakóiról (akik között elterjedt szokás volt az emberevés) semmiféle ismerettel nem rendelkezett, ily módon viselkedésükre még csak következtetni sem tudott. Embersége és a bennszülöttek iránti tisztelete azonban e nehézségeken is átsegítették. A négerek nemhogy az életére törtek volna, hanem védelmezték, és amikor komolyan szüksége volt a bennszülöttekre, több ezren is segítségére siettek. Tiszteletbeli főnökké választották, más törzs pedig azal fogadta körébe, hogy eljegyezze a főnök alig négyesztendő kisleányával. Második afrikai útjáról 1907-ben tért vissza, a végleges letelepedési helyéül választott angol fővárosba. – Rövid londoni tartózkodás után 1907 őszén már újra Afrikában találjuk. Ezúttal a British Múz. megbízásának tett eleget. Útjára (amely azokat a ter.-eket is érintette, ahol egykor Magyar László kutatót) két angol is elkísérte: a néprajzkutató W. Hilton Simpson és Norman H. Hardy festőművész. – Harmadik útja különleges helyet foglal el eredményekben egyébként is gazdag életművében, és Afrika tud.-os megismerésének tört.-ében. A Kasszai és Szankuru vidékén, a busongo, bambala, babunda és bakongo törzsek szálláster.-ein kutatva ismerte fel a törzsi tört.-írás fontos szerepét Afrika múltjának feltárásában. Ezzel új műfajt teremtett Afrika tört.-i irodalmában. A törzsi krónikák (amelyek egyúttal regionális krónikák is) összeállításának a lehetőségére bennszülött barátai vezették rá ~t. A busongo törzsnél időzve „érte utol az afrikai tört.-et”, itt bukkant olyan adatokra, amelyek alapján meghatározhatta az események kronológiai rendjét. „Amikor a törzs vénei elsorolták, hogy a különböző uralkodók alatt milyen nagy események zajlottak le – emlékezik a későbbiek során Torday –, s elérkeztünk a kilencvennyolcadik törzsfőnökhöz, név szerint Bo Kama Bomancsalához, kijelentették, hogy az ő uralkodása alatt semmiféle említésre méltó dolog nem történt, kivéve, hogy egy napon, déltájban egyszerre csak kialudt a nap, s rövid ideig vaksötétség honolt. – Mihelyt ezt meghallottam, majd kiugrottam a bőrből; felpattantam helyemről, s olyan veszettül viselkedtem, hogy a vének azt hitték, skorpió mart meg. Csak hosszú hónapok múlva tudtam meg a napfogyatkozás pontos dátumát... 1680. márc. 30-a volt, ekkor állt be a teljes napfogyatkozás, mégpedig pontosan Busongo felett.” (Idézet Basil Davidson: *Az újrafelfedezett ősi Afrika* c. művéből. Bp., 1965.) ~ halhatatlan érdeme, hogy rávilágított az afrikai tört. „prehistorikus” sz.-ainak a megismerhetőségére. Az általa megtalált kronológiai támpontra fel lehetett építeni az uralkodók nemzedékeit és az események rendjét. Mindez óriási jelentőségű a „tört. nélküli kontinens”-nek elkönyvelt Afrika múltjának kutatásában. A törzsi tört. műfajának megteremtését sugalmazták azok a tárgyi emlékek is, melyeket a busongók királyának felszólítására a törzs tagjai hordtak össze ~ számára. Ezek a szerszámok, fegyverek, ékszerek és művészi alkotások jól egészítették ki a szájhagyományokban élő eseménytört.-et és igazolták annak hitelességét. ~ páratlan értékű gy.-e ma a British Múz. büszkesége, de került belőle az MIN-be is, azzal, hogy az ajándékozó

„Magyar László emlékének” szenteli küldeményét. Útja során 1909-ben súlyos baleset érte. – Többé nem térhetett vissza Afrikába, de mindaz, amit irodalmi munkásságával az 1910-es és 1920-as években Afrika múltjának felderítéséért tett, felért a legeredményesebb helyszíni kutatásokkal. Munkái közül terjedelmében és jelentőségében kiemelkedik a Spencer Bizottság megbízásából készített *African Races* c. tizkötetes összefoglaló, amely még sokáig nélkülözhetetlen forrásmű lesz mindazok számára, akik a fekete kontinens népeit, társ.-i struktúráit és néprajzát kutatják. Angliában hunyt el, ötvenhat éves korában.

M.: *The Congo Free State*, New-York, 1910; *Land and Peoples of the Kassai Basin*. London, 1910; *Notes Ethnographiques sur les peuples communément appeles Bakuba, ainsi que sur les peuplades apporantées. Les Bushongo*, Annales du Muséc du Congo Belge. Bruxelles. 1910. (Társszerző: T. A. Joyce.); *Camp and Tramp in African Wilds*, London. 1913; A Kongó vidék népeinek életéről, *Földr. Közl.*, 1914; *Bolyongások Afrikában. Három utazás az Egyenlítő vidékén*, Bp., 1923; *Afrikai emlékek. Egy Afrikakutató naplója*, Bp., 1924; *On the Trail of the Bushongo*, London, 1925; *African Races*, London, 1930. – *Ir.*: Halász Gy.: Magyar kutató a Kongó államban, *Földr. Közl.*, 1908; T. E. az afrikai balunda népek országában, *Földr. Közl.*, 1911; T. E. emlékezete, *A Földgömb*, 1932; Bendefy-Benda L.: *Magyar utazók Afrikában*, Bp., 1934. 109–138. o.; Halász Gy.: *Öt világrész magyar vándorai*, Bp. 1936; Halász Gy.: T. E. *Világjáró magyarok*, 1945; Vécsey Z.: Magyar felfedezők. In: Magidovics, I. P.: *A földr.-i felfedezések tört.-e*. Bp. 1961; MUFF; Krizsán L.: T. L. aki utolérte a történelmet, *Világjáró*, 1986. 2.; Kubassek J.: T. L. emlékei Londonban., *Földr. Múz. Tan.* 10., 1991.

Krizsán László

(1993, in: Balázs Dénes szerk.: *Magyar utazók lexikona*, 387-390. old.

Torday Emil (Budapest, 1875. 06. 22 – London, Anglia, 1931. 05. 09) – Néprajzkutató, világjáró. Iskoláit Budapesten és Münchenben végezte, majd a Belga Bank budapesti fiókjának szolgálatába lépett, ahonnét 1895-ben Brüsszelbe helyezték át. Hamarosan a bank Kongói fiókintézetének hivatalfőnöke lett. 1900–1904 között az afrikai tavak vidékén, Katangában végzett kutatómunkát. Ő volt az első európai kutató, aki felhívta a figyelmet Katanga tartomány bőséges ásványi készleteire, elsősorban az értékes és gazdag réztelepekre. 1905–1907 között az angol Royal Anthropological Institute megbízásából folytatta kutatásait a Kongó déli mellékfolyóinak vidékén. Ember-

sége révén elért nagy tisztelete alapján a négerek tiszteletbeli főnökké választották.

1907–1909 között a Kassai, Sankuru és Kwilu folyók mentén végzett antropológiai és nyelvészeti tanulmányokat, valamint néprajzi gyűjtést a British Museum számára. Ezen az útján ismerte föl a törzsi történetírás fontos szerepét Afrika múltjának föltárásában. Ezzel új műfajt teremtett Afrika történelmi irodalmában.

Egy évtizedet fejelelő afrikai tartózkodása során nyolc afrikai nyelvet sajátított el. Embertani és néprajzi megfigyelései úttörő jelentőségűek és az általa gyűjtött anyag is páratlanul értékes: Egy 350 db-ból álló néprajzi gyűjteményt a Magyar Nemzeti Múzeumnak is ajándékozott. Az afrikai éghajlat okozta betegségek aláásták egészségét, ezért az 1910-es évektől Londonban élt, a British Museum-ban dolgozott, és több kötetben számolt be afrikai gyűjtőútjairól. Tanulmányai külföldi szakfolyóiratokban is megjelentek. Munkái közül terjedelemben és jelentőségben kiemelkedik a Spencer Bizottság megbízásából készített *African Races* le című, tízkötetes összefoglaló műve, amely időtálló forrásmű Afrika néprajza tekintetében. —> 4. kötet: Világjárók, felfedezések. – F: 0030, 0033, 0508.

(in: *Encyclopaedia Hungarica*, 1996, 3. kötet, 638. old.)

Torday Emil (1875. jún. 22. Bp. – 1931. máj. 9. London): etnográfus, Afrika-utazó. – Bp.-n és Münchenben tanult. Brüsszelben banktisztviselőként dolgozott (1895–1900). Belga állami szolgálatba lépett (1900); közigazgatási hivatali vezetőként Kongóba küldték. Kinshasában telepedett le. Négy év alatt végigjárta a Kongó-medencét, főként Katangát a Tanganyika-tóig. Gyarmati szolgálata idején érdeklődése a néprajz felé fordult. Európába visszatérve (1905) több cikket írt angol folyóiratokba. Az angol Royal Anthropological Institute megbízásából kutatásokat végzett a Kongó D-i mellékfolyói vidékén (1905–1907), több bantu nyelv ismeretében értékes anyagot gyűjtött a mbala, jaka, pende, bunda és csokve népek között. A British Museum megbízásából a Kassai, a Sankuru és a Kwilu folyó mentén gyűjtött antropológiai és nyelvészeti adatokat, vmint néprajzi tárgyakat (1907–1909). Gyűjtőmunkát végzett a tetela törzseknél, vmint a Busongó Királyságban is. Tanulmányútja végén meglátogatta a lelék földjét, ismét járt a mbala törzseknél, majd a kongó nép területén át kiért a tengerpartra (1911). Nyolc afrikai nyelven beszélt. Londonban telepedett le, megromlott egészsége miatt a következő két évtizedben a *British Museumban* dolgozott, s több kötetben összefoglalta afrikai tapasztalatait. Létrehozott múz.-i gyűjt.-ei forrásértékűek. A bp.-i Néprajzi Múz.-nak 350 tárgyat ajándékozott.

F. m.: *The Congo Free State* (New York, 1908–1909); *Land and Peoples of the Kassai Basin* (London, 1910); *Notes Ethnographiques sur les peuples communément appelés Bakuba... Les Bushongo*. T. A. Joyce-szal együtt (Annales de Musée du Congo Belge. Bruxelles, 1910); *Canseries Congolaise* (Bruxelles, 1925); *Bolyongások Afrikában. Három utazás az Egyenlítő vidékén* (Bp., 1923).

Irod.: Halász Gyula: T. E. az afrikai balunda népek országában (Földrajzi Közlemények, 1911); Bendefy László: Magyar utazók Afrikában (Bp., 1934); Halász Gyula: Öt világrész magyar vándorai (Bp., 1936; reprint kiad. Bp., 1993); Borsody-Bevilaqua Béla: Régi magyar világjárók (Bp., 1954); MÉL II. 882.; MUL: 387–390.

Kodolányi János, ifj.

(in: *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok*, 2002, Budapest, Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó, 894. old.)

Életrajzi vázlatok adatai (bibliográfia)

BENDEFY-BENDA László

1934 Torday Emil, az afrikai néplélek legkitűnőbb ismerője s a nagy békeközvetítő, 1875–1932, in: *Magyar utazók Afrikában*, I. kötet, Budapest, kiadó, 109-138 old.

BORSODI-BEVILACQUA, Béla – AGÁRDY, Ferenc

1954 (1955) Torday Emil kutatóútja a közép-afrikai belga kongó államban (1900–1910), in: *Régi magyar világjárók*, a kötet anyagát összegyűjtötte Borsody Bevilaqua Béla, szerkesztette Agárdi Ferenc, Budapest, Művelt Nép, ... old. [Torday Emil kutatóútja a közép-afrikai Belga Kongó államban, ...-... old.] (3. kiadás. *Sikerkönyvek*. Budapest, Gondolat, 1969)

DÉKÁNY András

1942 Torday Emil – Afrika fehér négere, in: *A huszadik század világvándorai*, Budapest, Singer és Wolfner, 109–120. old.

FUTÓ, József

1965 *Africa*, 2. jav. kiad., Budapest, Gondolat, 321 old. + 40 tábla (Világrészek földrajza) (1. kiadás: 1963, 326 old.) (Torday Emilről: 35–36. old.)

FUTÓ József

1973 Torday Emil, Közép-Afrika etnográfusa és antropológusa, in: HAVASNÉ BEDE Piroska – SOMOGYI Sándor: *Magyar utazók, földrajzi felfedezők*, Budapest, Tankönyvkiadó, 298–301. old.

GEDE Mátyás

2009 Torday Emil (Torday útjai térképábrázolásával)
<http://mercator.elte.hu/~putoaat/tordayemil/Frame2.html>

GÉCZI Róbert

1995 Torday Emil, Közép-Afrika kutató (1875–1931), *Szabadság* (Kolozsvár), júl. 12., 6. old.

HALÁSZ, Gyula

é. n. (1923) Torday Emil, in: TORDAY Emil: *Bolyongások Afrikában*. Három utazás az egyenlítő vidékén, Budapest, Világirodalom kiadás, 5–10. old.

HALÁSZ Gyula

1932 Torday Emil emlékezete. 1875–1931, *A Földgömb*, 3. évf., 9. sz., 289–297. old.

HALÁSZ Gyula

1936 Torday Emil, in: *Öt világrész magyar vándorai*, Budapest, Grill Károly, 155–174. old.

HALÁSZ Gyula

é. n. (1945) Torday Emil, in: *Világjáró magyarok*, Budapest, Aquincum Irodalmi és Könyvkiadó RT, 399–427. old. (Hét világrész utazói) (lényegében azonos: Halász 1936.)

HAVASNÉ BEDE Piroska – SOMOGYI Sándor szerk.

1973 *Magyar utazók, földrajzi felfedezők*, Budapest, Tankönyvkiadó, 379 old. (Tordayról: 291–297. old)

KÉZ Andor

1938 Magyar kutató a Kongó vidékén, in: *A Föld felfedezői és meghódítói*, II. köt., *Észak- és Dél-Afrika*, Budapest, Révai irodalmi Intézet Kiadósa, 119–128. old.

KÉZ Andor

é. n. Torday Emil, in: Kéz Andor szerk.: *Felfedezők lexikona*, Budapest, Franklin Társulat, 144–146. old.

KRIZSÁN László

1993 Torday Emil, in: Balázs Dénes szerk.: *Magyar utazók lexikona*, 387–390. old.

KRIZSÁN László

1994 *Magyar utazók Afrikában*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 104 old. (Torday Emilről – Aki utolérte a történelmet –: 83-92 old.)

KRIZSÁN László

1996 Torday Emil helye az egyetemes Afrika-tudományban, in: Torday Emil: *Vadászhitvilág Afrikában*. T. E. emlékei a Fekete Kontinensről, Budapest, Terraprint, 5–15. old.

KRIZSÁN László

1999 Kialudt a Nap. Egy elfelejtett Afrika-kutató (Torday Emil), *Élet és Tudomány*, 31. sz., 969–971. old.

KUBASSEK János

1991 Torday Emil emlékei Londonban, *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* (Érd), 10, 41–46. old.

KUBASSEK János

- 2006 Torday Emil utazásai és tudományos tevékenysége a Kongó-medencében, in: Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarrósy István szerk.: *Harambee*. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára, 254–277. old.

KUBASSEK János

- 2008 Torday Emil, a Kongó-medence népeinek kutatója, in: *Útkeresők*, Budapest, Kossuth, 200 old.

MACK, John

- 2004 Emil Torday, in: *Oxford Dictionary of National Bibliography*, Oxford, September, 750 words.

ROCKENBAUER Pál

- 1963 Nagy magyar világjárók, *Népszabadság*, nov. 17.

SÁRKÁNY Mihály

- 1992 Torday Emil dél-zairei gyűjteményének kiállítása Londonban, *Néprajzi Hírek* (Budapest), 1–4, 84–86. old.

SZAKONYI Péter

- 1961 Magyar etnográfus a busongók között, *Magyar Nemzet*, április 22, 8. old.

VÉCSEY, Zoltán

- 1961 Magyar felfedezők, in: Magidovics, I. P.: *A földrajzi felfedezések története*, Budapest, Gondolat, 767–804. old (Tordayról: 802–803. old.)

VIDACS Bea

- 1984 Outline History of Hungarian African Studies, in: *Folklore in Africa Today*. Proceedings of the Workshop. Budapest 1–4. XI. 1982, szerk. Biernaczky Szilárd, *Artes Populares*, 10–11, 1. köt., 119–129. old.

(összeállította/prepared by: **Sz. B.**)